

**ԱՐՄԱՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ
(ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ)**

**ՏԻՎՐԻԿԻ ԳԱՎԱՌԱԿԻ
ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԳԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ
19-րդ դ. վերջին – 20-րդ դ. սկզբին**

Սեբաստիայի /Ավագ/ նահանգը /վիլայեթ/ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայրության կազմում գտնվող Արևմտյան Հայաստանի ընդարձակ վարչատարածքային միավորներից էր։ Այն հիմնականում համապատասխանում էր Փոքր Հայքի տարածքին։ Սեբաստիայի վիլայեթը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին բաժանված էր 4 սանջակների /գավառ/՝ Սեբաստիայի, Ամասիայի, Թոխատի /Եվդոկիա/, Շապին Գարահիսարի։

Իր հերթին, Սեբասիայի սանջակը բաժանված էր 10 գավառակների /կազա/՝ Սեբաստիայի /կենտրոնական կազա/, Հաֆիքի /Հաֆիզ, Գոչ-Հիսար/, Ջառայի /Գոչկիր/, Եղլտըզ-Էլի /Ենիխան/, Տիվրիկի /Դիվրիկ/, Գանկալի /Կանգալ/, Թոնուսի /Շարոզլա/, Կյուրինի, Տարենտեի, Ազիզեի¹։

Տիվրիկի /Դիվրիկ/ կազան, գտնվելով Սեբաստիայի սանջակի մեջ, 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին սահմանակից էր հյուսիսից Ջառայի կազային, հարավից՝ Դիարբեքրի /Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի/՝ վիլայեթին, արևմուտքից՝ Հաֆիքի կազային, արևելքից՝ Էրզրումի վիլայեթին։

Գավառակի կենտրոնը բարձր լեռներով շրջապատված, Ալիս գետի աջ ափին կառուցված Տիվրիկ քաղաքն էր²։

1882թ. «Մասիս» թերթի հաղորդած վիճակագրության համաձայն քաղաքն ուներ 3500 տուն բնակչություն, որից 450-ը հայեր էին⁴։ 1895թ. արդեն այն ուներ 500 տուն, կամ 4000 շունչ հայ բնակչություն⁵։

¹ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային արխիվ /այսուհետև՝ ՀՀԱԱ/, ֆ. 398, ց. 1, գ. 14, ք. 104, ֆ. 439, ց. 1, գ. 483, ք. 1։ «Հայկազյան հայագիտական հանդես», հ. 15, Բեյրութ, 1995, էջ 499։ Ընդարձակ օրացույց ազգային հիվանդանոցի, Կ.Պոլիս, 1903, էջ 187։

² ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Ազգագրության բաժնի արխիվ, թղթապանակ 121/1, էջ 2։

³ 855թ. Տևրիկ քաղաքը հիմնադրվել է պավլիկյան շարժման առաջնորդ Կարբեասի կողմից և դարձել շարժման կենտրոն։ Հետագայում այն ենթարկվել է Սենեքերիմ Արծրունուն և միաժամանակ Սեբաստիայի էյալեթին։ 1397թ. այն նվաճվել է սելջուկ-թուրքերի կողմից, բայց այդ ժամանակ քաղաքում գոյություն ուներ իշխանություն, որը մինչև 19-րդ դարի կեսերը գտնվում էր քուրդ ղեկավարների տիրապետության տակ։

⁴ «Մասիս», Կ.Պոլիս, 1882, ք. 3491, մայիս 22։

⁵ «Դրոշակ», Թիֆլիս, 1895, դեկտեմբերի 15, թիվ 21։

Հայությունը զբաղվում էր առևտրով, արհեստներով, երկաթագործությամբ, դարբնությամբ և այլն:

Քաղաքի հայությունը ծանր դրության մեջ հայտնվեց 1895թ. թուրքերի և քրդերի հարձակման ժամանակ: Այդ է վկայում 1895թ. հոկտեմբերի 24-ին Տիվրիկի առաջնորդարանից կաթողիկոսին ուղղված նամակը, որում մասնավորապես ասված էր. «Քաղաքիս 500 տուն է ավելի հայ բնակիչք գործք բոլորովին հիսնախափ սարսափով պաշարված վայրկյանաբար իրենց տան կրակին կողոպտման կամ բացարձակապես մահվան կսպասին»⁸:

Իրոք, այդ ժամանակ եղավ և թալան և կոտորած: Այդ մասին նույն տեղում, ասվում է. «Տիվրիկ, որ միայն տասն գիւղ ունի հայաբնակ, քրդաց առաջին հարձակմամբ կորսնցուց չորս հազար հինգ հարիւր ոչխար, երկու հարիւր ջորի և հինգ հարիւր եզն և կովեր, երկրորդ հարձակման կորսնցուց քսան կտրիճներ և հարիւրէ ավելի վիրավորներ որոց շատերը ավաղ մահացու կերպով վիրավորված են...»:

Պետք է նկատել, որ այդ կոտորածի հետևանքով քաղաքի հայ բնակչության մի մասն արտագաղթել էր, այնպես որ 19-րդ դարի վերջին քաղաքում հայ բնակչության աճ տեղի չի ունեցել: Այդ է վկայում 1899թ. «Բյուզանդիոն» օրաթերթի հաղորդած տեղեկությունն այն մասին, որ նույն ժամանակ քաղաքի հայ և թուրք բնակիչների ընդհանուր թիվը կազմում էր 9000, որից 500 տունը հայերն էին⁹:

Թուրքերը զբաղեցնում էին քաղաքի հարավային և հարավ-արևմտյան մասերը, որոնք ավելի լայնարձակ և ծառավետ այգիներ ունեին:

Թեև 1895-1896թթ. կոտորածի հետևանքով Տիվրիկ քաղաքի ժողովրդագրական պատկերը որոշ փոփոխություն կրեց, սակայն բնական աճի հետևանքով արդեն 1914թ. հայերը կազմել են 1000 տան և 7000 շունչ¹⁰:

Բացի այդ խոշոր կենտրոնից հայերը կազայում բնակվում էին Տիվրիկի շուրջ տարածված մոտ մեկ տասնյակ գյուղերում:

Կազայի հարավ-արևմտյան մասում Լիկ գետի երկու ափերին էր տարածվում Օտուռ նահիեն: Նահիեի կենտրոնն էր Օտուռ խոշոր հայաբնակ գյուղը: Աղբյուրները, ինչպես այդ գյուղի, այնպես էլ նահիեի այլ գյուղերի մասին վիճակագրական տեղեկություններ են հաղորդում հիմնականում նախապատերազմական շրջանի վերաբերյալ:

Բնակչության տեղաշարժերն այս գյուղին ևս խիստ բնորոշ էին: 1906թ. գյուղից գաղթած հայերի թիվը հասնում էր 90-100 անձի, որոնց

⁸ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեոյի ֆոնդ 1, ց. 1, գ. 135, թ. 5:

⁷ Նույն տեղում, թ. 4:

⁸ «Բյուզանդիոն», Կ.Պոլիս, 1899, հունիս, թիվ 818, էջ 1:

⁹ «Մասիս», Կ.Պոլիս, 1882, մայիս 22, թ. 3491:

¹⁰ ՀՀԱԱ, ֆ. 439, ց. 1, գ. 500, թ. 1: Գաբիկյան Կ., Եղեռնապատում Փոքրև Հայոց և Նորին մեծի մայրաքաղաքին Անթաստիո, Բոստոն, 1924, էջ 605:

մոտ կեսն ապրում էր Ամերիկայում, իսկ մնացածը ցրված էին Կ. Պոլսում, Եգիպտոսում, Բուլղարիայում¹¹:

Այնուհանդերձ, 20-րդ դարի սկզբին գյուղը զուտ հայաբնակ էր և 1914թ. բաղկացած էր 102 տներից և ուներ 610 բնակիչ, որից 300-ը՝ արական, 310-ը՝ իգական սեռի¹²:

Նահիեի հայկական բնակավայրեր էին նաև Ս. Հակոբ գյուղը, որն այդ ամունը կրում էր համանուն վանքի անունից: Այն փոքրիկ գյուղ էր. 20-րդ դարի սկզբին ևս զուտ հայաբնակ էր: Սեբաստիայում լույս տեսնող «Հողդար» շաբաթաթերթը գյուղի համար 1914թ. վիճակով ցույց է տալիս 15-20 տուն¹³ բնակիչ, իսկ Գ. Մուրադյանը՝ 12 տուն, 114 բնակիչ¹⁴: Բնակիչների նույն թվաքանակն է ցույց տալիս նաև Թեոդիկն իր աշխատության մեջ¹⁵:

Նույն ժամանակաշրջանի հեղինակ Կ. Գաբիկյանի մոտ այդ թիվը հասնում է 70 տան, 560 անձի¹⁶: Սակայն մեր կարծիքով այդ թիվը այս փոքրիկ գյուղի համար չափազանցված էր: Պետք է ընդունել, որ գյուղն ունեցել է 12-20 տուն, շուրջ 114 բնակիչ, քանի որ արդեն 1919թ. գյուղում կոտորածից փրկվածների թիվը կազմում էր երկու մարդ¹⁷. Նման փոքրիկ գյուղի համար բնակչության այդ թվաքանակը ճշմարտացի է, մանավանդ, որ աղբյուրների հիմնական մասն այդ են վկայում:

Աշուշեն¹⁸ գյուղը, գտնվելով Օտուռի նահիյեի մեջ, տեղակայված էր Օտուռ գյուղից հյուսիս-արևելք: Գյուղն ուներ խայտաբղետ ժողովրդագրական կազմ: Ըստ մի վիճակագրության այն 1914թ. բաղկացած էր 83 տնից, որից 7-ը՝ կզլբաշ 40 բնակիչներով և 76 հայ տուն՝ 686 բնակիչներով¹⁹:

Գյուղի բնակիչների թվում էին նաև 10 տուն թուրքերը²⁰: Փաստորեն, գյուղն ուներ 93 տուն, որից 76 տունը՝ հայ /686 շունչ/, 10 տունը՝ թուրք /յուրքանչյուր տան անձերի նվազագույն քանակն ընդունելով 6 շունչ՝ 60 շունչ/, 7-ը՝ կզլբաշ /40 շունչ/: Գյուղը, այսպիսով, նախքան Մեծ եղեռնն ուներ 786 բնակիչ:

¹¹ Մուրադյան Գ., Հայրենիքին ուխտավորները, Կ.Պոլիս, 1920, էջ 23:

¹² Նույն տեղում: «Հողդար», Սեբաստիա, 1914, թիվ 3: Տիվրիկի շրջակա հայ աուղերը, էջ 4:

¹³ «Հողդար», նույն տեղում:

¹⁴ Գաբիկյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 605:

¹⁵ Թեոդիկ, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղետալի 1915 տարին», Նիւ Եորք, 1985, էջ 130:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Վերջինս, հաստատված լինելով 1768 թ., հարևան գյուղերի մեջ ամենահինն էր:

¹⁹ Մուրադյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 43: Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 130:

²⁰ «Հողդար», Սեբաստիա, 1914, թիվ 3, էջ 4:

Նահիեի հաջորդ հայաբնակ գյուղը Բաղրամն էր²¹, որը գտնվում էր Օտուռ գյուղից դեպի արևմուտք: Այն շրջակա գյուղերի մեջ ամենաբարձր դիրքն ուներ: Դեռ 19-րդ դարի վերջին Բաղրամ գյուղը զուտ հայաբնակ էր և 1895-1896թթ. դրությամբ բաղկացած էր 20 տուն ազգաբնակչությունից²²: 1914թ. արդեն գյուղն ուներ 44 տուն, շուրջ 450 շունչ հայ բնակիչ, որից շուրջ 50-ը պանդուխտներ էին հանդիսանում Կ.Պոլիսում և Ամերիկայում²³:

Նահիեի հայաբնակ գյուղերից էր Կյուրեսինը /Կուրասիս/, որը գտնվում էր Օտուռ գյուղից հարավ: Այն 20-րդ դարի սկզբին 40 ծուխ ունեցող գյուղ էր, որից 20-ը տունը հայեր էին, 20-ը թուրքեր²⁴:

Հայերն ընդամենը 800 շունչ էին²⁵:

Հայկական գյուղերի մի մասն էլ տեղավորված էր կազայի արևելյան և հյուսիսարևելյան մասերում: Հյուսիս-արևելքում տեղաբաշխված հայկական գյուղերը միավորված էին Կասմայի նահիեում: Վերջինիս կենտրոնը համանուն գյուղն էր: Վերջինս հանդիսանում էր Նորատունկյաց տոհմի ծննդավայրը, որոնք ժամանակին գաղթել էին Կ.Պոլիս: 20-րդ դարի սկզբին այս գյուղի բնակիչները հայերն ու թուրքերն էին: Հայերն իրենց թվաքանակով գերակշռում էին թուրքերին: Գյուղի ընդհանուր բնակիչների թիվը կազմում էր 700 մարդ, որից 500-ը՝ հայ /100 ընտանիք/ և 200-ը /40 ընտանիք/՝ թուրքեր էր²⁶: Իսկ արդեն 1914թ. հայերի թիվը հասավ 150 տան և 1200 անձի, որոնք զբաղվում էին երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, այգեգործությամբ²⁷:

Այս նահիեի մեջ ընկած խոշոր հայաբնակ գյուղերից էր Եփրատի ափին ընկած Ջիմառան /Ջրմառան/: Այս գյուղը նախքան 1895թ. կոտորածներն ուներ 80 տուն²⁸՝ հայ բնակիչ: Սակայն շուտով սկսված կոտորածի և հալածանքի հետևանքով եղան բնակչության տեղաշարժեր և ժողովրդագրական պատկերը փոխվեց: Այդ մասին է ին վկայում մի պետական փաստաթղթում²⁹ տեղ գտած նյութերը, որոնցում մասնավորապես ասված էր. «1895թ. հոկտեմբերի 8-ին 300-ի չափ քրդական հրոսակախումբը, բաժանված երկու մասի, հարձակում գործեց

²¹ Այս գյուղի այլ անվանումը եղել է Ագրակ կամ Ագարակ, ուստի կարելի է ենթադրել, որ տարիների ընթացքում ընդլայնվելով դարձել է գյուղ:

²² «Դրօշակ», Թիֆլիս, 1896, հունվարի 25, թիվ 3, էջ 23-24:

²³ Մուրադյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 33:

²⁴ Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 33:

²⁵ Նույն տեղում: Գաբիկյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 605: Թեմուրճյան Կ., Գամիրքի հայ ազգաբնակչության թիվը Համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրյակին, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. 1, Երևան, 1970, էջ 138:

²⁶ Աղեքսանդրյան Ա., Պատմություն Ականավոր քաղաքին Աեբաստիո, Վենետիկ, 1911, էջ 370:

²⁷ Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 33:

²⁸ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեոյի ֆոնդ 1, ց. 1, գ. 144, ք. 2, 25:

²⁹ Նույն տեղում:

Եփրատի ափին գտնվող 170 տնից բաղկացած հայաբնակ Բինկա և 80 հայ ընտանիք ունեցող Ձիմառա գյուղերի վրա: Չորս ժամ շարունակ այս գյուղերի վրա կրակ տեղաց: Քրդերը Ձիմառա գյուղի մեջ սպանեցին մեկ հայ երիտասարդի և վիրավորեցին մի հայ կին: Բինկա գյուղի բնակիչներից շուրջ 1000 հոգու թուրքերը և քրդերը տեղափոխեցին Ձիմառա»³⁰:

Հավանաբար հայ բնակչության այս ներհոսքն էր հետևանքը, որ արդեն 1914թ. գյուղն ուներ 150 տուն, 1200 հոգի հայ բնակիչ:

Նահիեի հաջորդ հայաբնակ գյուղը Խուռնավիլն էր³¹: Գյուղը զուտ հայաբնակ էր: Նշված ժամանակահատվածում գյուղը բաղկացած էր 130 տուն, 1500 շունչ³² հայ բնակչությունից: Գյուղն ուներ նաև 240 անձ պանդուխտ, որոնք դեգերում էին Կ. Պոլսում, Եվրոպական տարբեր երկրներում³³:

Նահիեի հայաբնակ գյուղերի շարքին էր դասվում նաև Բինկյանը /Բենկյան/ : Վերջինս 19-րդ դարի վերջին ուներ հոծ հայկական բնակչություն: Դա մենք արդեն նշեցինք Ձիմառա գյուղի նկարագրության ժամանակ, երբ թուրք և քուրդ խուժանը 1895թ. հոկտեմբերին հարձակվել էր Ձիմառա և Բինկյան գյուղերի վրա:

Այդ հարձակման հետևանքը եղավ այն, որ 1000 հոգի հայ բնակիչ Բինկյան գյուղից տեղափոխվեց Ձիմառա: Թեպետ, այս տեղաշարժի հետևանքով գյուղի հայ բնակչությունը նվազեց, բայց դարասկզբին նրանց թիվը գյուղում ևս մեծ էր: Ըստ որոշ աղբյուրների, այն հասնում էր մինչև 80 տան: Մեկ այլ վիճակագրության համաձայն՝ 1914թ. նրանց թիվը հասնում էր 125 տան և 1000 անձի³⁴: Կ. Գաբիկյանը նշում է հետևյալ տվյալը՝ 300 տուն, 2400 անձ³⁵:

Մեր կարծիքով վերջին տվյալը փոքր ինչ չափազանցված է, քանի որ դժվար թե այդ գյուղը 1895-1896թթ. կոտորածից և տեղաշարժից հետո այդպիսի աճ ուներ: Այս պատճառով մեզ ավելի վստահություն է ներշնչում այն վիճակագրությունը, որի համաձայն գյուղն ուներ 125 տուն, կամ 1000 շունչ հայ բնակիչ:

Ինչպես նշեցինք, կազայի արևելյան հատվածում ևս տեղաբաշխված էին հայկական գյուղեր: Նրանք գտնվում էին Չալդա

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Գյուղի անունը հավանաբար եկել է «Խուռնավեր կամ Խուռնավան»՝ բոլորովին ավերակ գյուղի իմաստով: Այդ ավերակները հեղինակն ևս կամ հռոմեական տիրապետության հետքերն էին, որը հաստատվում է մի քանի հունարեն գրերով ու արձանագրություններով: Այս գյուղը հիմնադրվել է Սենեքերիմ թագավորի ժամանակ:

³² Մուրադյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 46: Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 131:

³³ Պատրիկ Ա., Պատմագիրք հուշամատյան Անբաստիո, հ. 1, Բեյրութ, 1974, էջ 391:

³⁴ Թեմուրճյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 138:

³⁵ Գաբիկյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 605:

գետի աջ ափին: Վերոհիշյալ գյուղերի թվում էին Արմութաղը /Արմտան/, Բալանկան /Բալանդա/, Միրվանան /Մրվանա/, Շիկիմը, Սինճանը:

Արմութաղը 1908թ. դրությամբ ուներ 76 տուն կամ 620 հայ բնակիչ, որոնցից 85-ը մինչև 1914թ. գաղթեցին Կ.Պոլիս, Ամերիկա, Եգիպտոս³⁶:

Հավանաբար արտագաղթն ընդունել է ավելի մեծ չափեր, քանի որ 1914թ. գյուղում արդեն հաշվվում էր 32 տուն³⁷ /յուրաքանչյուր տան նվազագույն անձների քանակը ընդունելով 8 շունչ ստացվում է 256 մարդ/ բնակիչ:

Բալանկա գյուղի հայ բնակչությունն այստեղ էր հաստատվել դեռևս 18-րդ դարում, երբ Տիվրիկի կազայի այլ գյուղերից հողագուրկ ընտանիքները տեղափոխվել էին այստեղ՝ իբրև հողի վարձակալներ³⁸: Մեծ եղեռնի նախօրյակին նրանց թիվը գյուղում կազմում էր 30 տուն, 240 մարդ³⁹:

Միրվանա գյուղում 20-րդ դարի սկզբին ապրում էին հայերն ու կզլբաշները: Գյուղն այս ժամանակամիջոցում բաղկացած էր 54 տնից, 290 բնակիչներով, որից 30 տունը կամ 210 հոգին հայեր⁴⁰ էին, 24 տունը /80 հոգի/՝ կզլբաշներն էին և ազդեցիկ դիրք ունեին գյուղում⁴¹:

Շիկիմ /Շիկի/ փոքրիկ գյուղը, որը 20-րդ դարի սկզբին ուներ 20 տուն կամ 160 շունչ⁴² հայ բնակիչ:

Սինճան հայաբնակ գյուղը, որը հայտնի էր իր Ս. Գևորգ եկեղեցիով, 20-րդ դ. սկզբին ուներ 12 տուն կամ 100 շունչ բնակիչ⁴³:

Բացի վերոհիշյալ գյուղերից գոյություն ունեին նաև այլ հայաբնակ գյուղեր, որոնց մասին տեղեկությունները սակավաթիվ են: Դրանցից են Արտեմենտը, Բագրատունը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Արտեմենտն ուներ 15 տուն կամ 120 շունչ⁴⁴, իսկ Բագրատունը՝ 8 տուն կամ 75 շունչ⁴⁵ հայ բնակիչ:

Այսպիսով, մեր հաշվարկներով նախքան մեծ եղեռնը Տիվրիկի կազայում հայ բնակչության թիվը կազմում էր 15721 մարդ:

Ինչպես տեսանք առանձին գյուղերի օրինակով, գավառակում բացի հայերից ապրում էին նաև թուրքեր ու կզլբաշներ: Տիվրիկ քաղաքից Վանք անունով գյուղն էր, որը նախկինում հայկական էր, իսկ

³⁶ Մուրադյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 35:

³⁷ Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 130:

³⁸ Մուրադյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 41:

³⁹ Թեմուրճյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 138: Գաբիկյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 605:

⁴⁰ Նույն տեղում: Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 130: «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», էջ 138 /վերջին երկու աղբյուրում շնչերի քանակը հասնում էր 240-ի/:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Գաբիկյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 605:

⁴³ Թեմուրճյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 138:

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ Նույն տեղում:

խնդրո ուսումնասիրության ժամանակամիջոցում բնակիչները կզլբաշներ էին: Նրանից ոչ այնքան հեռու էր գտնվում Արակա կոչվող գյուղը, որը 19-րդ դ. վերջին լիովին թուրքաբնակ էր: Պետք է նշենք նաև, որ կազայի բնակչության մեջ 19-րդ դ. վերջին բացի վերոհիշյալ էթնիկ տարրերից մտնում էին նաև քրդերը: 1881թ. դրությամբ հայոց առաջնորդարանի հաղորդած վիճակագրության համաձայն նրանց թիվը գավառակում կազմում էր 2000 հոգի⁴⁶: Նույն վիճակագրության համաձայն թուրքերի և կզլբաշների ընդհանուր թիվը 43278 էր⁴⁷:

Սակայն կարծում ենք, որ առաջնորդարանի հաղորդած տվյալները, որոնք վերաբերում են թուրքերին և կզլբաշներին չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ ըստ 1881-1882 թթ. թուրքական պաշտոնական վիճակագրության /սալնամե/ Տիվրիկի կազայի մահմեդական բնակչության թիվը հասնում էր 25178, որից 12158-ը կին էին, իսկ 13020-ը՝ տղամարդ⁴⁸:

Այս տվյալը կարելի է ճշմարիտ համարել, քանի որ արդեն 1914-1915թթ. կազայում բնակվում էին մոտ 30630 մահմեդականներ⁴⁹: Իսկ հայերի թիվը, ինչպես արդեն նշեցինք, կազմում է մոտ 15721:

Այսպիսով, 1914-1915թթ. ընթացքում Տիվրիկի կազան ուներ մոտ 46351 բնակիչ, որից 34%-ը կազմում էին հայերը, որոնք այս գավառակի կարևոր էթնիկ տարրերից էին:

⁴⁶ «Մասիս», Կ.Պոլիս, 1881, հոկտ. 13, ք. 3015:

⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁸ Karpat K. H. Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics. Paris, 1985, p.136

⁴⁹ Mac Carthy J. The Arab world, Turkey, and the Balkans 1878-1914. A Handbook of historical statistics. Boston, 1982, p.77